

Розділ 20	А що, якби так вчиняли всі? Імануель Кант (частина 2)	107
Розділ 21	Практичне блаженство. Джеремі Бентам	112
Розділ 22	Сова Мінерви. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель	117
Розділ 23	Проблиски реальності. Артур Шопенгавер	123
Розділ 24	Простір для зростання. Джон Стюарт Міл	128
Розділ 25	Нерозумний задум. Чарльз Дарвін	134
Розділ 26	У житті доводиться чимось жертвувати. Серен К'єркегор	140
Розділ 27	Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Карл Маркс	145
Розділ 28	То й що? Чарльз Сандерс Пірс і Вільям Джеймс	150
Розділ 29	Смерть Бога. Фрідріх Ніцше	156
Розділ 30	Замасковані думки. Зигмунд Фройд	160
Розділ 31	Чи лисий теперішній король Франції? Бертран Рассел	166
Розділ 32	Ганьба!/ Слава! Альфред Джулс Еер	172
Розділ 33	Мука свободи. Жан-Поль Сартр, Сімона де Бовуар, Альбер Камю	177
Розділ 34	Зачарований мовою. Людвіг Вітгенштайн	182
Розділ 35	Чоловік, який не ставив запитань. Ганна Арендт	187
Розділ 36	Навчатися на помилках. Карл Поппер і Томас Кун	192
Розділ 37	Некерований потяг і небажаний скрипаль. Філіппа Фут і Джудіт Джарвіс Томсон	199
Розділ 38	Чесність через незнання. Джон Ролз	204
Розділ 39	Чи вміють комп'ютери мислити? Алан Тюрінг і Джон Серл	209
Розділ 40	Сучасний гедзь. Пітер Сінгер	213

Розділ 1

Чоловік, який ставив запитання

Сократ і Платон

Приблизно 2400 років тому в Афінах стратили одного чоловіка за те, що він ставив забагато запитань. Філософи були й до нього, проте злет цієї дисципліни стався завдяки Сократу. Якщо у філософії є святий покровитель, це Сократ.

Кирпатий, приземкуватий, неохайний і трохи дивакуватий, Сократ помітно вирізнявся. Зовні він був негарний, часто забував помитися, але мав неабияку харизму і блискучий розум. Усі в Афінах погоджувалися, що іншого такого, як він, ніколи не було і, можливо, не буде. Сократ був неповторним. А ще вкрай надокучливим. Він вважав себе гедзем — мухою, яка боляче кусає худобу. Такі дратують, але не завдають серйозної шкоди. Проте не всі в Афінах поділяли цю думку. Хтось любив його; інші вважали його вплив небезпечним.

У молодості він був хоробрим солдатом і брав участь у Пелопоннеських війнах проти спартанців та їхніх союзників. У зрілому віці Сократ вештався торговицею, подеколи зупиняв людей і ставив їм дивні запитання. Загалом це все, що він робив. Але запитання, які він ставив, були гострі як бритва. Вони здавалися прямолінійними, але це не так.

Наприклад, його бесіда з Евтидемом. Сократ запитав, чи брехати — аморально. Евтидем відповів, що безперечно. Він вважав це очевидним.

— А якщо, — питає Сократ, — твій друг дуже пригнічений і може накласти на себе руки, а ти вкрадеш у нього ніж? Хіба це не облудний вчинок?

— Певна річ.

— Але ж такий вчинок *моральний*, а не *аморальний*, чи не так? Це добрий вчинок, а не поганий, — попри обман.

— Так, — відповідає Евтидем, який уже остаточно заплутався.

Розумним контрприкладом Сократ довів: загальне твердження Евтидема про те, що брехати аморально, стосується не всякої ситуації. Раніше Евтидем цього не розумів.

Сократ знову і знову доводив, що люди, з якими він зустрічався на торговиці, насправді не знають того, що, на їхню думку, вони знають. Полководець міг розпочати розмову з цілковитою впевненістю в тому, що знає, що таке «мужність», але після двадцяти хвилин у товаристві Сократа почувся геть розгубленим. Певно, такий досвід збивав з пантелику. Сократу подобалося виявляти межі того, що люди розуміли насправді, і піддавати сумніву припущення, на які вони спиралися у житті. Сократ вважав вдалою розмову, наприкінці якої всі усвідомлювали, як мало вони знають. Це значно ліпше, ніж гадати собі далі, ніби щось знаєш, коли це не так.

У ті часи в Афінах заможні люди відправляли синів учитися до софістів. Софісти були розумними вчителями, наставляли учнів у мистецтві красномовства. За це вони брали дуже високу плату. А от Сократ не брав грошей за свої послуги. Він стверджував, що нічого не знає, тож чого він міг навчити? Це не заважало учням приходити й уважно слухати його розмови, але й не додавало Сократові популярності в очах софістів.

Якось його друг Херефонт пішов до Дельфійського оракула в храм Аполлона. Оракул — мудра стара жінка, сивіла, відповідала на запитання відвідувачів. Зазвичай вона відповідала загадками.

— Чи є хтось мудріший за Сократа? — запитав Херефонт.

— Ні, — відповіла сивіла. — Немає нікого мудрішого за Сократа.

Коли Херефонт розповів про це Сократові, той спершу не повірив. Він був геть збитий з пантелику.

— Як я можу бути наймудрішим в Афінах, коли знаю так мало? — не міг втямити він.

Упродовж багатьох років він допитувався в людей, щоб з'ясувати, чи є хтось мудріший за нього. Врешті він збагнув, що мала на увазі сивіла, і переконався, що вона мала рацію. Багато хто знається на своєму фахові: теслярі вправно теслюють, а воїни добре воюють. Проте ніхто з них не був справді мудрим. Вони не знали достеменно, про що говорять.

Слово «філософ» походить від грецьких слів, що означають «любов до мудрості». Західна традиція філософії, на яку спирається ця книжка, прийшла зі Стародавньої Греції та поширилася на значну частину світу, подеколи «перехресно запліднюючись» ідеями Сходу. Ця традиція високо цінує той різновид мудрості, що ґрунтується на аргументуванні, раціональному міркуванні й умінні ставити запитання, а не на довірі до чогось лише через те, що хтось авторитетний сказав вам, що ніби це істина. Сократ вбачав мудрість не в тім, щоб знати багато фактів чи вміти щось робити. Він вбачав її в розумінні істинної природи нашого існування, зокрема й меж того, що ми можемо знати. Нині філософи роблять приблизно те саме, що й Сократ: ставлять складні запитання, розглядають аргументи і докази, щосили намагаються дати відповідь на найважливіші запитання, які ми лише можемо собі поставити: про природу реальності і про те, як нам варто жити. Втім, на відміну від Сократа, сучасні філософи мають перевагу в майже дві з половиною тисячі років розвитку філософського мислення, на який можуть спертися. У цій книжці ми ознайомимося з поглядами деяких ключових мислителів, що писали в межах традиції західної думки, започаткованої Сократом.

Таким мудрим Сократ став, бо невтомно ставив запитання і завжди був готовий обговорювати свої ідеї. Він проголосив, що життя лише тоді варте бути прожитим, коли ти

осмислюєш те, що робиш. Недосліджене існування годиться для худоби, але не для людей.

Сократ, що незвично для філософів, відмовлявся будь-що записувати. Він вважав, що розмовляти значно краще, ніж писати. Записані слова нічого не скажуть у відповідь; якщо ти їх не зрозумів, вони нічого тобі не пояснять. Сократ стверджував, що розмова віч-на-віч незрівнянно ліпша. У розмові ми зважаємо на те, з якою саме людиною розмовляємо, і можемо переформулювати свої слова так, щоб наше повідомлення почули. Оскільки цей непересічний чоловік відмовлявся все записувати, про те, у чому він був переконаний і з чим сперечався, ми маємо уявлення з праць Платона, його зіркового учня. Платон записав низку розмов Сократа з людьми, яким той ставив запитання. Ми знаємо їх як «Діалоги» Платона — прекрасні здобутки літератури і філософії; до певної міри Платон був Шекспіром свого часу. Читаючи ці діалоги, ми уявляємо, яким був Сократ, його розум і здатність доводити людей до нестями.

Насправді все не так прямолінійно: не завжди можна визначити, чи записував Платон те, що казав Сократ, чи озвучував ідеї — власні ідеї — вустами героя, якого називає Сократом.

Найчастіше саме Платону, а не Сократу, приписують ідею про те, що світ зовсім не такий, яким здається. Між видимістю і реальністю є істотна відмінність. Більшість із нас помилково сприймають видимість за реальність. Ми думаємо, ніби щось розуміємо, але це не так. Платон вважав, що лише філософи розуміють, яким світ є насправді. Вони відкривають природу реальності через мислення, а не покладаючись на власні відчуття.

Щоб унаочнити це, Платон описав печеру. У цій уявній печері сидять люди в кайданах обличчям до стіни. Вони бачать перед собою мерехтливі тіні та вважають їх чимось реальним. Але це не так. Те, що вони бачать, — це тіні предметів, які хтось тримає перед вогнем за їхніми спинами. Усе життя ці люди думають, що тіні, які відбиваються на стіні, — це і є реальний світ. Згодом один із них скидає кайдани і повертається

обличчям до вогнища. Спочатку йому все пливе перед очима, але згодом він бачить, де опинився. Непевним кроком він виходить із печери, і зрештою йому вдається подивитися на сонце. Коли він повертається до печери, ніхто не вірить його розповідям про зовнішній світ. Людина, що вирвалася на волю, подібна до філософа. Вона бачить понад видимість. Звичайні люди мало знають про реальність, адже вони вдовольняються тим, що бачать у себе під носом, глибоко не задумуючись про побачене. Проте видимість оманлива. Те, що вони бачать, — це тіні, а не реальність.

Міф про печеру пов'язаний з тим, що називають Платоною теорією форм. Її найпростіше зрозуміти за допомогою прикладу. Згадайте всі кола, які ви бачили в житті. Чи було якесь із них досконалим колом? Ні. Жодне з них не було абсолютно досконалим. У досконалому колі будь-яка точка обводу рівновіддалена від центра. У реальному колі такого не досягнеш. Проте ви зрозуміли, що я маю на увазі під «досконалим колом». То що ж таке досконале коло? Платон сказав би, що ідея досконалого кола — це форма кола. Якщо хочете зрозуміти, що таке коло, зосередьтеся на формі кола, а не на реальних колах, які можна намалювати і засвідчити через зорове чуття; усі вони так чи інакше будуть недосконалі. Так само, на думку Платона, якщо ви хочете зрозуміти, що таке благо, зосередьтеся на формі блага, а не на конкретних відомих вам прикладах. Філософи — це люди, яким добре вдається мислити про форми абстрактно; звичайних людей світ веде навмання, адже вони сприймають його через чуття.

Оскільки філософи вміють мислити реальність, Платон вважав, що на них слід покласти відповідальність і надати їм усю політичну владу. У своєму найвідомішому творі «Держава» він змальовує уявне досконале суспільство. Його мали очолювати філософи, які здобули спеціальну освіту; водночас вони мали жертвувати власними задоволеннями заради громадян, якими правлять. Філософам підпорядковувалися воїни, навчені боронити країну, а вже їм — робітники. Платон вважав, що між цими трьома групами мала б панувати досконала рівновага, подібно до врівноваженої душі, розумна частина

якої тримає під контролем емоції і жадання. На жаль, його модель суспільства була глибоко антидемократичною, адже контроль над людьми мав би здійснюватися через поєднання брехні та сили. Платон заборонив би більшість мистецтв, вважаючи, що вони породжують хибні зображення реальності. Художники малюють вид зовні, але видимість буває оманливою щодо форм. В ідеальній державі Платона кожен життєвий аспект суворо контролювали б згори. Сьогодні ми назвали б таку державу тоталітарною. Платон вважав, що дозволити народу голосувати — це наче поставити пасажирів біля стерна корабля: значно краще, коли відповідальність лежить на людях, котрі розуміють, що роблять.

Афіни V століття дуже відрізнялися від суспільства у Платоновій «Державі». Це був один із видів демократії, хоча голосувати могли лише близько 10% населення. Наприклад, жінок і рабів взагалі не допускали до голосування. Проте громадяни були рівні перед законом, а ще в Афінах існувала ретельно розроблена система жеребкування, що давала кожному справедливий шанс впливати на політичні рішення.

Загалом Афіни були про Сократа не такої високої думки, як Платон. Навіть навпаки. Багато афінян вважали, що Сократ небезпечний і свідомо дискредитує владу. У 399 році до нашої ери, коли Сократу було 70, афінянин на ім'я Мелет подав на нього до суду. Він стверджував, що Сократ нехтує афінськими богами і створює власних; що Сократ навчає афінських юнаків поганій поведінки, заохочуючи їх виступити проти влади. Обидва звинувачення вважалися дуже серйозними. Нині важко судити про те, чи відповідали вони дійсності. Можливо, Сократ справді відохочував учнів від дотримання ритуалів державної релігії, а ще є докази того, що він любив кепкувати з афінської демократії. Це відповідало його характеру. Що ж було достеменно істинним, то це те, що багато афінян повірили в ці звинувачення.

Вони проголосували, щоб визначити, чи був він винний. Трохи більше за половину з величезного суду присяжних, що складався з 501 громадянина, вирішили, що він винний, і засудили його до смертної кари. Якби він захотів, то, мабуть,

заговорив би їм зуби й уникнув страти. Натомість вірний репутації гедзя Сократ ще більше роздратував афінян, доводячи, що не скоїв нічого лихого, а замість покарання його мали б забезпечити безплатним харчуванням до кінця життя. Це сприйняли погано.

Його стратили, змусивши випити отрути з болиголово — рослини, яка поступово паралізує тіло. Сократ попросився з дружиною і трьома синами та зібрав навколо себе учнів. Якби йому дали вибір тихо жити далі й не ставити складних запитань, він відмовився б. Він би краще помер. Внутрішній голос наказував Сократові ставити все під сумнів, і він не міг його зрадити. Тому філософ випив чашу отрути. Невдовзі він помер.

Сократ живе в діалогах Платона. Відтоді цей складний чоловік, який без угаву ставив запитання і радше помер би, ніж припинив думати про те, якими речі є в реальності, надихає філософів.

Сократ безпосередньо впливав на тих, хто його оточував. Платон викладав у дусі Сократа після смерті вчителя. А Платоновим найвидатнішим учнем був Арістотель — мислитель зовсім іншого гатунку, ніж ці двоє.